

Олександр Харлан

ПОЛОВИЦЯ

В ЕПІЦЕНТРІ СУЧАСНОГО МІСТА

Дніпропетровська обласна універсальна наукова

БІБЛІОТЕКА

— ім. Преподобителів святих Кирила і Мефодія —

Дніпропетровське управління культури, національностей
і релігій облдержадміністрації

Дніпропетровська обласна універсальна наукова бібліотека
ім. Первоучителів слов'янських Кирила і Мефодія

*Серія: «Козацькі поселення на теренах Дніпра»
Заснована 2019 року
Випуск 2*

Половиця: в епіцентрі сучасного міста

Рекомендаційний
бібліографічний покажчик

Дніпро
2019

УДК 379.85(477.63)(048.1)

П 52

Упорядники:

Олександр Вікторович Харлан

Марина Віталіївна Шилкіна

Половиця: в епіцентрі сучасного міста: рек. бібліограф. покажч. / Дніпропетр. управління культури, націонал. і релігій облдержадміністрації, Дніпропетров. обл. універсал. наук. б-ка ім. Первоучителів слов'янських Кирила і Мефодія ; упоряд. О.В. Харлан, М.В. Шилкіна, ред. І.С. Голуб, А.Л. Залевська.– Дніпро: ДОУНБ, 2019.– 62 с. (Серія «Козацькі поселення на теренах Дніпра»; Вип. 2).

Покажчик присвячений слободі Половиці – давньому поселенню, яке стало основою сучасного центру м. Дніпро. Він містить статтю кандидата архітектури Олександра Харлана про виникнення первинного поселення, його історію, формування планувальної структури, локалізацію на місцевості, культурну спадщину і зникнення. Бібліографічні джерела згруповані за тематичними розділами. Видання доповнене алфавітним покажчиком і авторськими ілюстраціями.

Покажчик розрахований на дослідників історії міста, організаторів туризму, вчителів і керівників туристичних гуртків, краєзнавців і всіх, хто цікавиться історією м. Дніпро.

З переважною більшістю відображених у покажчику матеріалів можна ознайомитись у краєзнавчому відділі ДОУНБ за адресою: м. Дніпро, пр. Д. Яворницького, 18, III поверх, тел.: 731-91-13.

© Дніпропетровська обласна універсальна наукова бібліотека ім. Первоучителів слов'янських Кирила і Мефодія, 2019

© Харлан О., вступ. ст., іл., обкладинка, 2019

До 220-річчя новозбудованої дерев'яної церкви на честь Зішестя Пресвятого Духа, перенесеної з колишньої слободи Половиці до Привозної площі новоствореного м. Катеринослава.

Вступ

Поселенням, якому присвячено цей випуск серії «Козацькі поселення на теренах Дніпра», стане всім добре знайома слобода Половиця. Фактично в кожній праці з історії Дніпра Половиця фігурує як предтеча міста. Саме без неї важко уявити собі історію сучасного мегаполісу. Проте у більшості відомих на сьогодні досліджень про даний населений пункт можна знайти лише кілька рядків. Завдяки перегляду окремих сторінок виникнення і розвитку нашого мегаполісу вважаємо за потрібне розставити акценти у ролі слободи в заснуванні Катеринослава Правобережного (Дніпровського), або II-го і ролі її планувальної структури в подальшому формуванні низинної (центральної) частини міста.

До того ж ретельної уваги заслуговує проблема вивчення території колишньої слободи, розташованої в самісінькому епіцентрі сучасних будівельних процесів у Дніпрі. Терени Половиці – це дуже важлива й цінна сторінка історії нашого міста. Вони знищуються і нівелюються новоствореними хмарочосами та новими будівлями. В радянські часи знищувались і занепадали важливі й цікаві з архітектурної точки зору споруди, але збудувати щось на влаштованих «згарищах» не завжди вистачало сил. Як наслідок – наше місто потроху втрачало цінне історичне середовище, яке формувалося протягом сотень років. Занедбані дорадянські

споруди та безликі прямокутні сірі коробки довгий час нагадували про страшну споживацьку ідеологію, що відбивала будь-яке розуміння естетики і смаку всім охочим до краси. Попри це, наше місто потрапило до Списку історичних населених місць України і не лише завдяки історичним подіям і рокам заснування, а, насамперед, завдяки збереженому історичному середовищу та вцілілим об'єктам культурної спадщини!

Ще на початку 2000-х рр. дослідження історичних ландшафтів міста було доволі перспективним і обіцяло багато нових відкриттів. Тоді інтенсивне освоєння ділянок під нову забудову мало враховувати охорону архітектурно-містобудівної спадщини, хоча пам'яткоохоронна справа тоді лише формувалася. Завдяки розробленим у Києві матеріалам під назвою «Проект комплексних зон охорони м. Дніпропетровська. 1992 р.» на схемі «Ландшафт, планування, забудова, археологія» з'явилася зона охорони археологічного культурного шару¹ в центральній частині міста (мал. 1), яка вперше, хоча й доволі схематично, вказувала на місце розташування слободи Половиці. На жаль, на той час містобудівна спадщина Дніпропетровщини козацької доби майже не була предметом наукових досліджень, тому навіть після появи в містобудівній документації Дніпропетровська зона охорони археологічного культурного шару існувала лише на папері. Попри існування цієї «приблизної» охоронної зони в центральній частині міс-

¹ Археологічний культурний шар виникає внаслідок діяльності людини й відрізняється порушенням стратиграфії, коли геологічні нашарування перемішані з залишками матеріальної культури. В цих зонах будівельні та земляні роботи, посадка дерев дозволяються лише після погодження з державними органами охорони культурної спадщини при обов'язковому нагляді фахівця-археолога.

та, археологічні дослідження на вказаній території не проводилися до 2004 року.

Мал. 1. Сіра видовжена пляма на мапі – зона охорони археологічного культурного шару, місце розташування слободи Половиці на теренах сучасного міста в містобудівній документації 1992 р.

Їх і в 2004 році не можна назвати повноцінними, оскільки було зроблено один невеличкий шурф на території майбутнього будівництва центру «Менора» за адресою вул. Шолом-Алейхема, 4/26. Шурф $3,0 \times 3,0$ м = $9,0$ м² на території, де зараз розташований центр «Менора» і пам'ятник архітектури «Будинок Пчолкіна» площею у $8\,482,0$ м².

Поки тривало будівництво «Мост-Сіті» по вул. Глінки, 2 з 2005 по 2007 роки не було археологічних досліджень на теренах цілого кварталу, обмеженого вулицями Глінки, Харківською, князя Володимира

Великого та М. Коцюбинського. За площею територія кварталу дорівнює 19 901,4 м², що становить майже 2,0 га. Це також територія колишньої слободи Половиці. На ній більше нічого не можна дослідити, ці терени викреслено з загального контексту історії нашого міста.

Не проводилося археологічних досліджень і в тій частині кварталу, де було заплановане будівництво хмарочосу та зведено комплекс із двома баштами на вул. П. Нірінберга, 10, а також на місці будівництва житлового комплексу на розі вулиці Ливарної та Крутогірного узвозу. І це не 1970–1980-ті роки, коли забудувалися квартали вздовж Набережної. Тоді будівництво цирку і формування прирічкової території вважалося новим словом в містобудуванні, після багатьох років занедбаності та застою формувалося нове обличчя міста. На жаль, про археологічну спадщину тоді ніхто й не думав. І нині втрачаємо останню надію, останні фрагменти, які дозволяють віднайти та висвітлити давно загублені інформаційні джерела – археологічні. Саме вони допомогли б відновити історію, яку довгий час приховували й викорінювали.

Дослідження культурних залишків археологічного шару сучасного міста дослідниками різних наук дасть змогу зазирнути в минуле, реконструювати розвиток та існування поселення на цій території.

Потужність культурного шару на місці розташування колишньої слободи Половиці коливається від 50 см до 3,0 м. Які ж особливості криються в культурних шарах сучасного Дніпра? Тут є можливість виявити залишки періоду формування давнього поселення, залишки колишніх споруд, свідoctва пожеж, колишні господарчі ями, річища стародавніх річок і струмків, засипаних сучасним культурним шаром. Але, в першу

чергу, давній культурний шар, який містить залишки будівельних матеріалів (фундаменти, конструкції стін) і різноманітні сліди життєдіяльності людини (керамічні вироби, кістки тварин, поховання тощо) є важливим джерелом інформації для істориків і археологів.

У 2011 р. відбулися невеличкі археологічні дослідження культурного шару. Шурф 8,0×6,0 м облаштували на території майданчика майбутнього будівництва за адресою: площа Успенська (тоді Дем'яна Бедного), 17.² В результаті проведених досліджень виявилося, що ділянка, на якій було влаштовано шурф, складна в стратиграфічному та культурно-хронологічному відношенні й формувалася впродовж тривалого часу. Окремі знахідки уламків кераміки та бронзового казана, що походили з шару похованого чорнозему (горизонт 3), свідчили про епізодичне перебування на дослідженій території людей доби бронзи – раннього залізного віку. Оскільки культурний шар кінця XVIII ст. – часу існування Половиці на дослідженій ділянці був відсутній (знайдено лише уламки кахлів і мисок-кришок XVIII ст.), виникло припущення про периферійність цієї ділянки одного з кутків слободи, віддалену від житла і господарських споруд, тобто за межами можливої концентрації культурних залишків.³ Шар кінця XVIII – першої половини XIX ст. стратиграфічно та за знахідками монет чітко пов'язувався лише з ранньою історією міста Кате-

² Звіт про археологічні дослідження культурного шару, пов'язаного з ранньою історією м. Катеринослав (сучасний Дніпропетровськ), проведені в 2011 р. за адресою: площа Дем'яна Бедного, 17.– Дніпропетровськ, 2011. Керівник В. А. Ромашко. відкритий лист № 410/00346 від 25 серпня 2011 р.;

³ Ромашко В. А. Звіт про археологічні дослідження культурного шару, пов'язаного з ранньою історією м. Катеринослав (сучасний Дніпропетровськ), проведені в 2011 р. за адресою: площа Дем'яна Бідного, 17. – Дніпропетровськ, 2011. – С. 17;

ринослава і був суттєво зруйнований більш пізніми перекопами та спорудами.

Знову акцентуємо увагу на території кварталу, де відбувалися дослідження. Він обмежений вулицями М. Коцюбинського, Ламаною, П. Нірінберга, площею Успенською. Саме зараз на його теренах відбувається розчищення від «застарілого фонду» під нове будівництво. Територію буде повністю забудовано новими об'ємами. Площа кварталу складає 34 840,6 м² – 3,5 га. І на цій площі досліджено клаптик лише в 48,0 м². З таким незначним відсотком дослідженої площі від загальної, яку ми назавжди втратимо, годі й думати про виявлення археологічних решток.

Саме тому нинішній випуск присвячено найактуальнішій проблемі дослідження історії нашого міста – вивченню території колишньої козацької слободи Половиці.

Ретельний розгляд історико-містобудівного процесу на теренах Половиці допоможе зрозуміти його роль у загальній містобудівній картині міста на різних історичних етапах існування. Спробуємо усвідомити всю цінність вище розглянутої території та вже по-новому дивитися на тимчасово порожні простори міського середовища, на яких скоро виростуть будівлі, що надовго змінять вигляд Дніпра.

Як і у попередньому випуску, обкладинка цього видання є схемою, де зображено населений пункт, що досліджується. Його визначено кольором на загальній схемі сучасного міста.

Половиця: в епіцентрі сучасного міста

Кожному народу притаманне прагнення найбільш повно, жваво і правдиво відтворити картину свого минулого. Відтворити, перш за все, для того, щоб розширити межі самосвідомості. Інтерес до того, як жили предки, ніколи не згасне в людині: зіставлення минулого і сьогодення – це засіб осягнути закономірність історичних процесів, осмислити буття. У сфері мистецтва таке порівняння народжує відчуття національної традиції, самобутності творчості народу, дає силу пошуків нових художніх відкриттів.

О. Швидковський

Первинний розвиток м. Дніпра не можна уявити без невеличкої, але загальновідомої з літературних джерел слободи Половиці, терени якої стали основою для розвитку центральної частини Катеринослава II Дніпровського. Попри значну кількість публікацій, в яких згадується слобода, саме наукових і краєзнавчих, в яких приділено увагу безпосередньо дослідженню сторінок історії Половиці та її мешканців, можна порахувати на пальцях. Більшість наявних робіт, перелік яких зібрано в даному бібліографічному покажчику, повторюють інформацію в кілька фраз з історії Половиці, запозичену з дорадянських розвідок. Цікавими, на наш погляд, є свідчення архієпископа Феодосія (О. Макаревського) про літопис храмового будівництва на теренах Половиці, унікальні матеріали авторів «Екатеринославского юбилейного листка» і «Екатеринославских губернских ведомостей», що зберегли для нас відомості топоніміки, історії поселення й окремих її мешканців. Саме ці матеріали використовували дорадянські автори, внаслідок чого ми має-

мо праці М. Владімірова, О. Єгорова і Д. Яворницького, в яких Половицям – поселенню та річці – приділено значну увагу. В історико-урбаністичному сенсі значну увагу Половиці приділено в роботах Г. Швидько, важливі висвітлення архівних джерел знаходимо в працях М. Кавуна і Н. Ченцової, історико-містобудівним і пам'яткоохоронним питанням приділено увагу в дослідженнях О. Харлана.

Джерельна база з історії слободи вкрай обмежена, тому, щоб висвітлити маловідому інформацію, ми залучимо, здавалося б, уже знайомі матеріали, які через їхню специфіку не розглядали так ретельно попередні дослідники. Прослідкувати певні етапи існування історичного поселення допоможе картографія, а окремі архівні дані посилять і доповнять наше бачення щодо реконструкції та локалізації легендарної козацької Половиці, її окремих складових. Важливими в нашому випадку також є натурні дослідження місцевості, вивчення вуличної мережі, візуальних зв'язків і міського середовища. Це допоможе прив'язати виявлені історичні утворення з певними особливостями місцевості до сучасної міської структури, допомагаючи орієнтуватись не лише у часі, а й у просторі.

Почнемо з розгляду місця розташування козацького поселення. Чинна планувальна структура міста Дніпра належить до типу розчленованих структур із присутністю елементів розосередженої структури, визначеної перетином місцевості річищами річок, балок, трасами шляхів, промисловими зонами. Центральній частині мегаполісу судилося розвиватися в дуже мальовничому, колись затишному і зручному для життя перших поселенців місці – на правому березі річкової долини, що саме в цьому місці повертає своє річище майже під прямим кутом і тече на південний

захід. Пагорб, який виступає з високого масиву правого берега північним скелястим схилом, раніше⁴ спускався прямо до річища Дніпра, а північно-західним обмежував прибережну видовжену вздовж Дніпра рівну долину майже семикілометрової довжини й півкілометрової ширини, що тягнулася від Новокодацького перекату до майбутньої Соборної гори. Біля підніжжя високого пагорба з північного заходу розташовувалась слобода Половиця.

Достеменно невідомо, коли саме на березі маленької річки Половиці постали перші зимівники. На сьогодні маємо архівні свідчення про виникнення зимівника Лазаря Глоби в 1743 р. та існування в цей час інших зимівників на теренах Нижньої Половиці. Як згадував сам Лазар Глоба: *«в 743-му році ...оселився навпроти острова на Дніпрі, що називається Монастирський... населялася неподалік мого помешкання слобода Половиця...»*.⁵ Всі публікації з історії Катеринослава-Дніпропетровська-Дніпра вказують приблизне місце виникнення перших козацьких зимівників, але за допомогою картографії XVIII–XIX ст. можна точніше визначити місце розташування території козацького поселення.

Відповідно до історичних і природно-географічних умов Половиця, як і більшість поселень краю, була розташована біля водойми. Разом із річищами Жабокряча, Половиці, Дніпра формування перших її кутків визначалося й мережею шляхів, що підтвер-

⁴ До будівництва Набережної.

⁵ Беднов В. К. К биографии Лазаря Глобы // ЛЕУАК. – Катеринослав, 1912. – Вып. 8. – С. 318; Кавун М. Е. До історії формування міста Катеринослава у другій половині XVIII ст.: (Слобода Половиця та її населення) // Історія України : маловідомі імена, події, факти : зб. статей / ред. кол.: В. Ю. Пушкін (відп. ред.) [та ін.]. – Київ: Рідний край, 2000. – Вып. 11 : на пошану академіка НАНУ П. Т. Тронька. – С. 50–61.

джують картографічні джерела (подані далі на мал. 2, 4). Однак поселення не можна назвати придорожнім, бо транзитні шляхи пролягали осторонь. Найдавніші гнізда запорозьких поселень виникали й існували у гирлах стародавніх балок і ярів. Яри Сухий, Кленовий і Довгий не були винятком.⁶ Щодо долі перших зимівників після татарських нападів 1768 та 1769 рр. інформація доволі різна. За одними джерелами, слобода Половиця тоді вціліла і навіть збільшилася, інші свідчать про її зруйнування. Доволі різні й спогади про стан забудови, якість споруд у Половиці. За одними «...Половиця, що дійшла до нас, була зовсім спустіла й, крім льохів, не мала ніякого житла... Козаки запорозькі мали звичку ...копати собі нори й ховалися в підземних ходах»,⁷ за іншими: «Хати були великі і малі, тільки тоді плани (садибні ділянки – О.Х.) були великі... Города були від гори, де Собор, та аж до самісінького Дніпра... По горі стояли вітряки, крині очеретом».⁸ Деякі очевидці згадують ще водяні млини, майстерні, базар⁹, утім, інші твердять, що не було тут майданів, вулиць, провулків, походила Половиця на звичайне сільце.¹⁰ Микита Корж у своїх розповідях про зимівник у Верхній Половиці нічого не вказував про напад татар і руйнування зимівника Лазаря Глоби. Гадаємо, подібних подій він би не забув розповісти, якби вони відбувалися. Так це чи ні, сьогодні може довести лише археологія.

⁶ Місця розташування та назви вказаних топонімів подані на схемі на останній сторінці обкладинки.

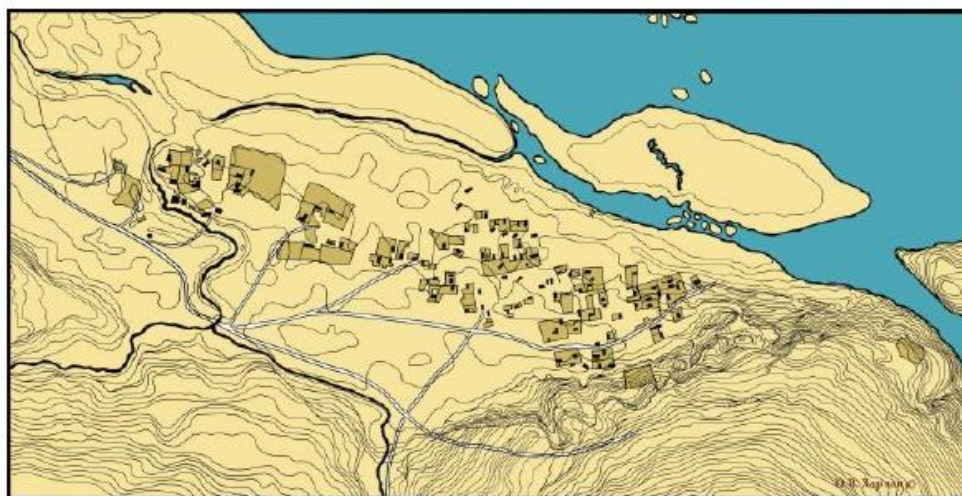
⁷ Милославский В. И. Половица // Екатеринославский юбилейный листок. – 1887. – № 8. – С. 67.

⁸ Старостін В. Столиця Степового краю. – Дніпропетровськ : нариси з історії краю. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 41.

⁹ Новицкий Я. Народная память о Запорожье : Предания и рассказы, собранные на Екатеринославщине (1875–1905 гг.) // Народная память о казачестве. – Запорожье, 1991. – С. 32, 33, 35.

¹⁰ Шатров М. Город на трех холмах. – Днепропетровск, 1969. – С. 9.

Стосовно містобудівних особливостей Половиці в архівних джерелах, повернімося знову до картографічних матеріалів. Так, план Половиці з фрагмента Саксаганського повіту новоутвореної Новоросійської губернії 1778 р.¹¹ (мал. 2) показує тогочасний стан її розпланувальної схеми. Поселення, підписане «деревня Половиця», містилося на низинній ділянці річкового берега. З південного і південно-східного боків починалося поступове піднесення рельєфу. Високе плато у кількох місцях розрізали давні балки, тальвегами яких текли невеличкі річечки, що, зливаючись в одне річище, утворювали річку.

Мал. 2. Слобода Половиця з плану Саксаганського повіту Новоросійської губернії 1778 р. (прорис автора).

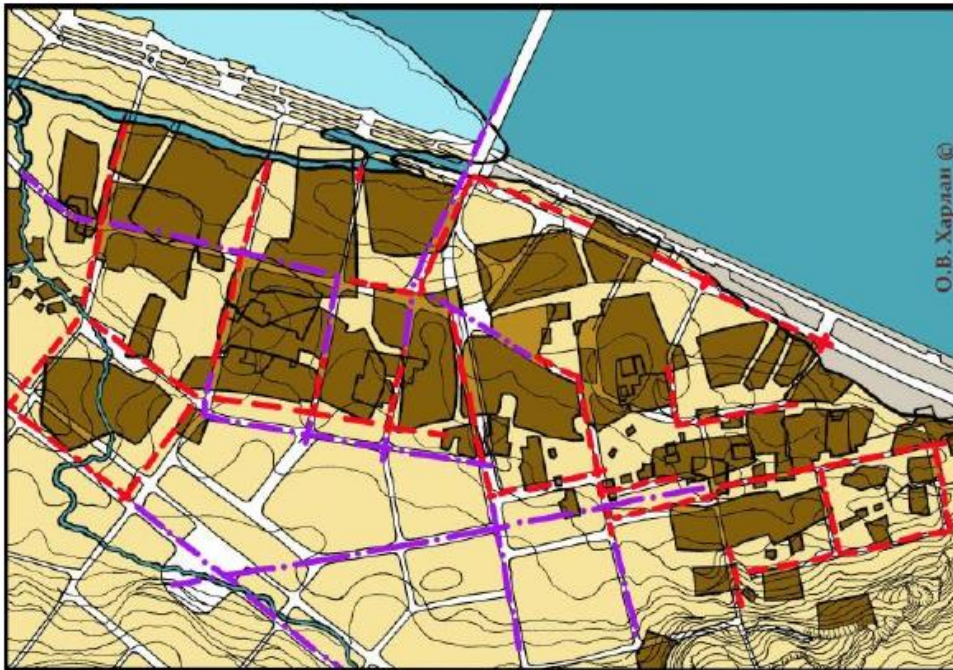
Зливаючись, річка утворювала велике коліно і впадала в Дніпро. Від головного дніпрового річища берегову лінію обмежували кілька великих островів і великий півострів, утворюючи затишну місцину пе-

¹¹ План Новороссийской губернии Саксаганского уезда, течение р. Днепра (правый берег) 1778 р. от местечка Новые Кайдаки до местечка Старые Кайдаки (9 частей) // Російський державний військово-історичний архів (РДВІА). – Ф. ВУА. – спр. 24100.

ред поселенням. На мапі добре видно невелике неукріплене поселення. Східна частина Половиці, вірогідно, виникла раніше, про це свідчить найбільша густина вуличної мережі й щільність забудови. Саме звідси поступово територія слободи розвивалася на захід. Західна частина має великі ділянки з низькою щільністю забудови. Видно й окремо розташовані кутки. Про імена кількох перших засновників кутків знаходимо згадку у відомого запорожця Микити Коржа: *«Коли зайшли предки в цю Україну, в Нові Кодаки, на місці Половиці було не більш шести хат і жили господарі зимівниками: 1 – Крошко (на місці, де зараз гімназія); 2 – Запорожець Андрій Токарь (де зараз будинок штаб-лікаря Роде); 3 – Лазар Глоба, що жив разом Г.С. Каплуном і М. Коржем (де зараз світлішого будинок і казенний сад, внизу над Дніпром, під скелею)... про інших трьох козаків, що тут жили, поруч з нами, зимівниками, а рівно і про імена їхні і прізвиська, не пам'ятаю»*¹².

Що ж до характеристики забудови Половиці 1778 р., то помітно, що кутки існували під повним чи частковим впливом природних і штучних структуро-творчих елементів. У житловій зоні добре видно внутрішній простір відкритих майданів у середині кутків. Один із них доволі значних розмірів, видовженої форми, не повністю замкнений і має візуальний доступ до забудови сусідніх кутків. Наявні кутки підпорядковані береговій лінії Дніпра, розташовані вони на приблизно однаковій відстані один від одного, до кожного тягнуться окремі шляхи. Стародавня структура такого розміщення буде пізніше покладена в основу прибережної низинної частини міста (мал. 3).

¹² Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки, Никиты Леонтьевича Коржа. – Одесса, 1842 (Репринт. Днепропетровск, 1991). – С. 35–36.

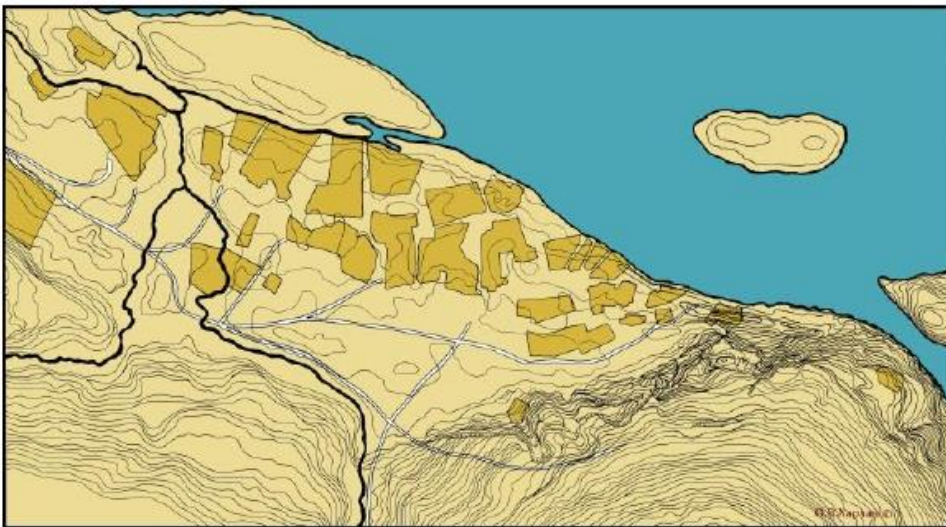
Мал. 3. Трасувальні напрямки найдавнішої вуличної мережі міста Дніпра, що виникла з урахуванням спадкоємності містобудівної системи слободи Половиці. Червоним позначено траси вулиць Половиці, фіолетовим – напрямки вулиць Катеринослава II, що виникли з урахуванням інерційності наприкінці XVIII ст. завдяки планувальній структурі Половиці (прорис автора).

Трасувальна вісь шляху вздовж Дніпра стане основою майбутнього проспекту, від нього поперечні вулиці з виходом до Дніпра буде прокладено в проміжках між кутками. В південно-східній частині Половиці зручний проїзд до пристані, зорієнтований на найвищу точку Монастирського острова, буде покладено в основу майбутньої вулиці Ливарної (скелястим пагорбом зручно було користуватись як напрямним орієнтиром під час руху суходолом). Саме цей напрямок, уздовж якого пересувалися і на якому існував «коридор візуального сприйняття», буде покладено в основу так званої сакральної вісі поселення Половиця-Катеринослав. Тут у різний час виникатимуть і змі-

нюватимуть один одного низка православних храмів, про які згадаємо нижче.

Щоб з'ясувати реальне розташування території слободи Половиці на місцевості, довелося прив'язати картографію 1778 р. до сучасної топооснови. Стало зрозумілим, що вже в той час утворилися головні напрямки трасувальних вісей, які існували протягом доволі тривалого періоду і збереглися до сьогодні.

Ще одне архівне джерело, що проливає світло на процеси існування і розвитку планування слободи – це проектний план губернського міста Катеринослава 1786 року¹³ (мал. 4).

Мал. 4. Слобода Половиця з проектного плану губернського міста Катеринослава 1786 р. (прорис автора).

Порівнюючи даний план з попереднім, слід зазначити, що менше ніж за десять років площа слободи зросла майже вдвічі. На плані бачимо, що квартали північної сторони витягнулися в напрямку до Дніп-

¹³ План вновь прожектированного для нового устройства губернского города Екатеринослава при реке Днепре по течению с правой стороны у слободы Половицы, сочинен 1786 году апреля // РДВИА. – Ф. ВУА. – Оп. 1. – Спр. 21931. – арк. 1.

рового берега, натомість південно-західна сторона лишилася незмінною. У північно-західному напрямку територія слободи теж витягнулася, окремі квартали з садибами вже було влаштовано по інший бік річищ Жабокряча та Половиці, окремі садиби розмістилися вздовж сучасної вулиці Князя Ярослава Мудрого напроти теперішнього будинку-музею О. Блаватської. На жаль, на плані 1786 р. не показано окремих будівель, однак визначено загальні контури кварталів кожного кутка. За площею кутки збільшилися. Кожен із них має окремий під'їзд, центральний майдан, нескладну вуличну мережу.

На мапі добре помітні річища струмків Половиці та Жабокряча, що витікали з Кленового і Довгого ярів і зливалися в річку Половицю, підживлюючись ще однією частиною Половиці, що текла з району Озерки.¹⁴

Спроби реконструкції історичних теренів на місці центральної частини Катеринослава в ХІХ ст. здійснювала низка дослідників. Іван Акінфієв, вивчаючи рослинність Катеринослава, аналізував план міста 1786 р. із зібрання А. П. Струкова і реконструював як топографічні так і фізичні умови місцевості, де розташовувалася слобода Половиця і річка з такою ж назвою: «...На цьому плані, окрім ретельно позначених кварталів, що пропонувалися до заселення міста в межах теперішньої ярмаркової площі, дворів сільця Половиці, що розташовувалася на березі Дніпра, починаючи від теперішніх «Каменьєв» і кінчаючи приблизно поруч із залізничним мостом, нанесено також пункти, де була в той час деревна рослинність. Остання знаходиться на всіх островах навпроти Половиці, а також у вигляді окремих ділянок

¹⁴ Місця розташування зазначених топонімів вказані на схемі на останній сторінці обкладинки.

лісу позначена на місці теперішнього саду пана Волоцького, садів Технічного і Міського і по лівому берегу «річки Половиці», яка складалась з двох струмків: одного, що був продовженням Жандармської і Монастирської балок й іншого, що витікав з «озерної» площі. Довжина річки була близько версти¹⁵. Майже всі місця, де на плані позначено дерева, розташовані на значній відстані від житлових дворів, не огорожені, і тому, вірогідно, не належали власникам. Винятком, можливо, була рослинність на місці Технічного і Міського садів. Вона позначена у вигляді двох прямокутників: у правому нанесено озеро, а над озером чотирма рядами розташовані дерева. В лівому, меншому, де тепер Міський сад, правильні ряди дерев тягнуться тільки по околицях. Отже, цей план констатує: 1) наявність на місці низинної частини міста великих ділянок лісу; 2) існування тут «річки Половиці» (що дуже важливо). Вочевидь, що кількість води в Половиці залежала від розмірів струмків, які живили її, а останнє залежало від того, як довго зберігалися ліси по балках, з яких витікали струмки. В часи зняття плану досліджувана місцевість була ще доволі лісистою, і тому річка Половиця містила постійну воду, інакше її не стали б наносити на план з позначкою «річка».¹⁶

Олександр Єгоров у статті «Пропавшая речка»¹⁷ 1890 р.¹⁸ на основі низки картографічних джерел і на-

¹⁵ Пізніше зазначену довжину річки використовували окремі автори в своїх творах, поки її не уточнив О. Єгоров, який вказав на помилку І. Я. Акинфієва і навів довжину в 2,5 версти.

¹⁶ Акинфиев И. Я. Растительность Екатеринослава в конце первого столетия его существования. – Екатеринослав : Тип. Н. Я. Павловского, 1889. – С. 26.

¹⁷ Автор висловлює подяку відомій запорізькій дослідниці «Катеринославських губернських відомостей» Джульєтті Аванесян за надану можливість опрацювати цю рідкісну статтю.

турних досліджень місцевості наводить своє бачення щодо реконструкції траси річища Половиці. Він доходить висновку про помилковість позначення річища на мапі 1786 р. Аналізуючи зібрані джерела, автор вказує на помилки попередників і огріхи картографічних джерел, наводить низку цікавих назв. Ми, аналізуючи не одну карту, а низку різночасових матеріалів, наводимо на схемах своє бачення реконструкції напрямків річищ Жабокряча та двох Половиць. Слід вказати, що річища цих невеличких річок змінювали траєкторію, місце злиття Жабокряча і Половиці з Кленової балки також кілька разів змінювалося. Так відбувалось до моменту, коли у зв'язку з будівництвом низки колекторів річище Половиці (з Кленової балки) і Жабокряча (з Довгої балки) на теренах центру міста не було упоряджене.

Порівнюючи плани 1779 і 1786 рр., впадає в око зміна напрямку плину маленьких річок -Жабокряча і Половиці, втім для розпланувальної схеми поселення це не мало великого значення. Об'єднавши обриси квартальної схеми на обох вищенаведених картах і відмасштабувавши їх та наклавши на сучасну топооснову міської території ми отримали зону дуже цікаву в археологічному плані. Після локалізації на підставі писемних і картографічних матеріалів виникає потреба в археологічних розвідках території центральної частини Дніпра в межах, визначених на зіставленому плані (мал. 5).

¹⁸ Егоров А.И. Пропавшая речка (к истории Екатеринославщины) // Екатеринославские губернские ведомости. – 1890. – № 22. – С. 2–3.

Мал. 5. Розміщення житлових кварталів слободи Половиці за картографічними джерелами 1778–1786 рр. на сучасній топографічній основі міста Дніпра (прорис автора).

Цікаво, скільки ж населення проживало на той час у поселенні? За даними 1779 р., у слободі налічувалося 125 дворів¹⁹. У матеріалах 1784 р., які віднайшов свого часу в катеринославському архіві В. Біднов, вказувалося: «Мешканців у Половиці казенних поселян, що жили хліборобством чоловіків – 400, жінок – 302. Тих що займалися чорною працею чоловіків – 38, жінок – 31. Дворів (за кількістю хат) дерев'яних 50 і мазаних – 80. У Половиці було 5 водяних млинів і 3 кузні». За матеріалами 1790 р. у Половиці, де вже будувався Катеринослав, у парафії нараховувалося 155 дворів і в них 1450 душ».

¹⁹ Макаревский Ф. Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии : Церкви и приходы прошедшего XVIII столетия. – Днепропетровск, 2000. – С. 149.

Поступово у процесі розвитку поселення в окремих його кутках формувалися вулиці та майдани. Нові споруди зводили відповідно до загальної ідеї поселення або кутка. На центральному майдані облаштували торговельні ряди та майстерні ремісників. Як бачимо, житлові будинки заможних мешканців будували з дерева, найчастіше траплялися плетені хати, обмазані глиною та напівземлянки. Дві зони з промисловими спорудами (млини, вітряки) утворилися на північному сході (вздовж річки) і на півдні (на схилі пагорба).

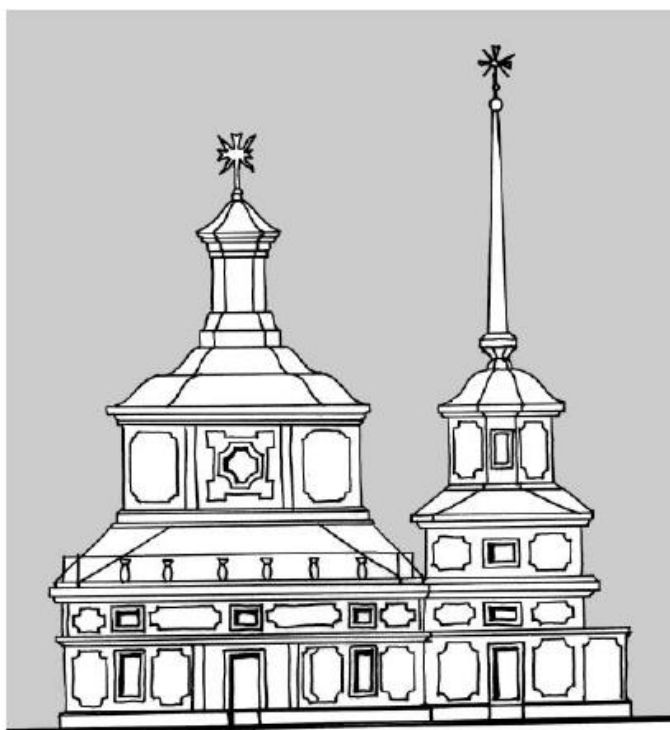
На південно-східному боці, про який вище вже згадувалося, на трасувальній вісі, орієнтованій на найвищу точку Монастирського острова, в 1781 р. було розпочато будівництво дерев'яної церкви на честь апостолів Петра і Павла²⁰. Майстер із села Кам'янського Данило Дерев'яно до 1783 р. збудував храм, однак він згорів до освячення в день свята Преображення.²¹ Лише в 1786 р. мешканці Половиці, розуміючи потребу будівництва храму, однак стурбовані невизначеною подальшою долею поселення в контексті перенесення губернського центру, вирішують влаштувати молитовний будинок у житловій будівлі. Отримавши похідний антиминос Казанської Ікони Божої Матері, половчани влаштували молитовний будинок Казанської Божої Матері. В архівних джерелах знаходимо згадку про розміри цієї будівлі, навіть опис окремих особливостей її влаштування. Хоча в джерелах і не вказано матеріал, з якого збудовано цю хату,

²⁰ З матеріалів, зібраних архієпископом Феодосієм (О. Макаревським) відомо, що для будівництва дерев'яного храму мешканці заготували дерева різаного 500 половин, а не різаного – 60 колод і дубів на підвалини.

²¹ Макаревский Ф. Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии : Церкви и приходы прошедшего XVIII столетия. – Екатеринослав : Тип. Я. М. Чаусского, 1880. – Вып. 1. – С. 40–58.

пристосовану під культову споруду, однак відомо, що вівтарну частину, спеціально влаштовану під розміщення церковного начиння, було зведено з дерева. В 1788 р. після звернення парафіян до церковної влади їм дозволили зробити реконструкцію молитовного будинку, влаштувавши баню над дахом і встановити окрему дзвіничку.

У 1791 р. на теренах Половиці, на місці згорілого Петро-Павлівського храму, було освячено новий храм на честь Казанської Ікони Божої Матері. Його влаштували з будівлі костелу, перенесеного з Катеринослава І Кільченського (мал. 6).

Мал. 6. Храмова споруда для костелу за планами Катеринослава І Кільченського 1779 р. (за матеріалами С. Ревського). Прорис автора.

Будівлю ж колишнього молитовного будинку з окремим церковним начинням придбала громада слободи Сухачівки для влаштування храмової споруду-

ди в своєму поселенні. Барокова споруда колишнього костюлу простояла на теренах Половиці недовго.

У 1796 р. до Катеринослава привезли розібрану дерев'яну церкву з секуляризованого Соکیلського Преображенського монастиря²², що свого часу підпорядковувася Нехворощанському монастирю і був популярним серед запорожців. Колишню Преображенську церкву звели на теренах слободи Половиці, назвавши на честь Успіння Божої Матері, а церкву Ікони Казанської Божої Матері вирішили перенести на «полугір'я» (на теренах сучасної площі Героїв Майдану, по вісі-продовженню вул. Ливарної) і влаштувати з неї храм на честь Зішестя Святого Духа.

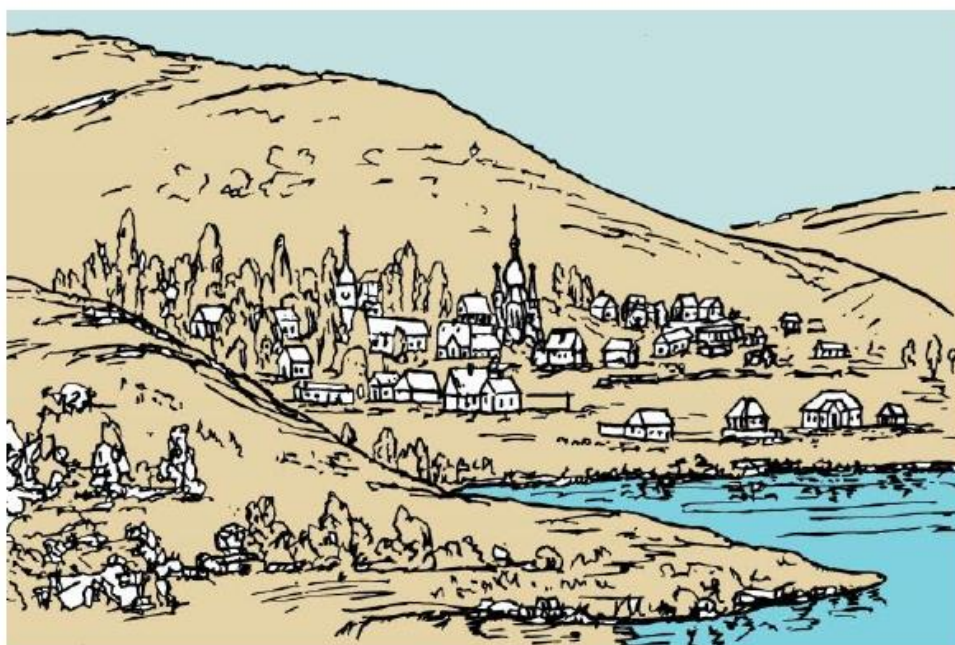
Місце розташування дерев'яного Свято-Успенського собору позначене на багатьох картографічних джерелах. Він знаходився на вісі вулиці Ливарної на прямокутній видовженій площі. Ідея розвитку Катеринослава в низині (на теренах Половиці) добре розвинута в плані 1790 р. Уже тоді на території Половиці було вирішено зберегти головні напрямки трас вуличної мережі, реконструювати майдан навколо храму і влаштувати ще дві площі: прямокутну на березі Дніпра та напівкруглу на підвищенні на березі річки Жабокряч на Великому шляху. Цей план підкреслив першочерговість реконструкції існуючого поселення з виходом оновленої планувальної структури до річки.

У 1792 і 1793 рр. складаються плани, що дозволяють уявити, як насправді відбувалася забудова на

²² У 3,5 км від Соколки на правому березі Ворскли поруч із сільцем Перегонівка. Соکیلський скит став зватися монастирем з 1763 р. У 1777 р. монастирські будівлі перенесли на гору, вірогідно після цього його стали називати Сокологірським. У 1786 р. його закрили, а маєтності секуляризували.

теренах майбутнього Катеринослава наприкінці XVIII ст. Забудову здійснювали виключно в низинній частині міста, майже всі квартали тут було поділено на дворові ділянки. Найщільніше були забудовані квартали колишньої Половиці. Головним центром стає площа, на якій існувала церква Казанської ікони Божої Матері. Нове місце храму на планах вказане І. Старовим. Тут із часом постає дерев'яний Свято-Успенський собор. Малюнок вуличної сітки, запропонованої на плані І. Старовим на основі первинного планування колишньої Половиці, зберігся на сьогодні майже без змін. Площа, яка пізніше матиме назву Героїв Майдану, формуватиметься ще півтора століття.

Єдиним відомим на сьогодні зображенням дерев'яного Свято-Успенського собору є прорис з давньої гравюри, опублікований В. Тимофієнком (мал. 7).

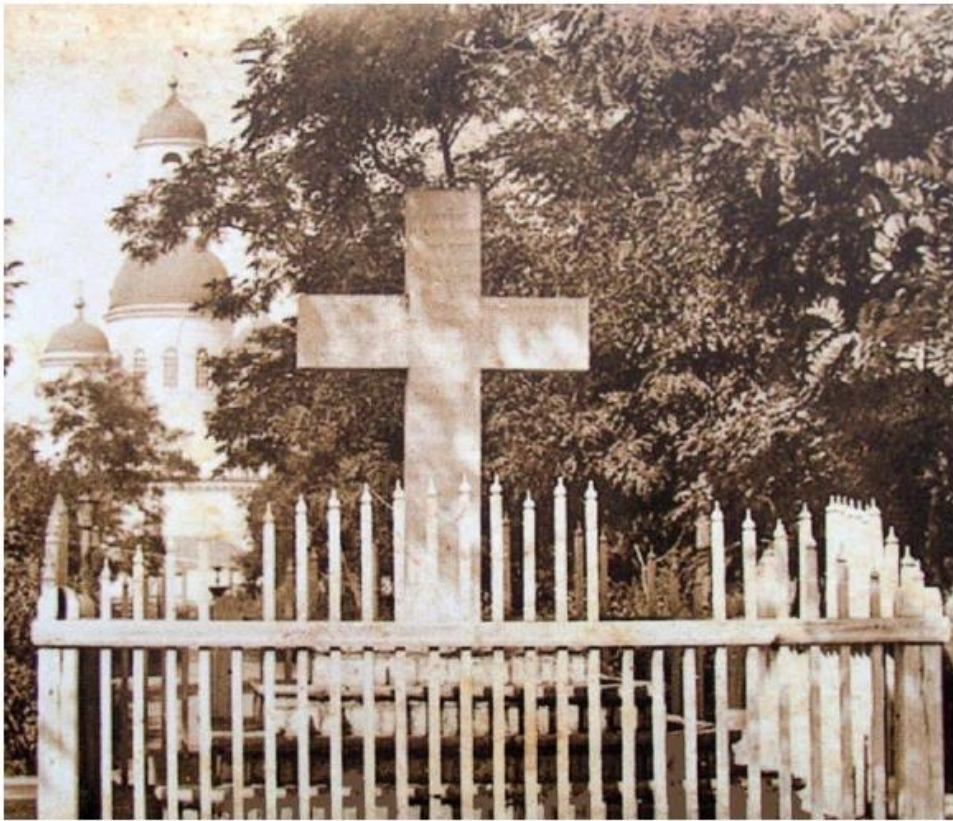
Мал. 7. Прорис забудови слободи Половиці з храмовою спорудою (за матеріалами В. Тимофієнка).

Важливим завданням залишається пошук оригіналу гравюри, що зберігається в російському архіві для уточнення архітектурних властивостей споруди. Неоціненну допомогу у вивченні архітектурно-містобудівних особливостей давнього храму можуть надати археологічні дослідження ділянки колишнього Успенського скверу.

Дерев'яний Свято-Успенський храм простояв до 1852 р., до того часу, коли на новому місці (але по тій же трасувальній вісі вул. Ливарної) було збудовано кам'яний Свято-Успенський собор. Під жертвником дерев'яного храму було знайдено закладну дошку, яка зберігалася в новому Свято-Успенському храмі. На ній було викарбовано напис: *«Во имя Отца и Сына и Святаго Духа Аминь Основася сия церковь в губер: г. Екатеринославе. Во славу Великого Бога и Спаса нашего Иисуса Христа. В честь и память Успения Пресвятыя Богородицы; при державе Благочистив. Самодер. Великой Государыни Императрицы Екатерины Алексеевны втор:, Благосл: Преосв: Гавриила Митрополита Екатеринославского и Херсонеса Таврического, иждивением Государств: а сторон: благопеч: Его Высокопрев: Гос: Генерал Поручика Правителя Екатеринославского намести: и разн: орден: Кавалера Иосифа Ивановича Хорвата 1796 г. месяца Августа 31 д. в день Празднования положення честнаго пояса Пресвятыя Богородицы Церемонию совершал Соборне Священник Герасим Мартынов»*²³.

Про місце розташування дерев'яного Успенського храму нагадував мармуровий хрест, встановлений на місці існування його вівтарної частини (мал. 8). Його за канонічною традицією обнесли огорожею.

²³ Надпись на кресте в роше. Хроника // Екатеринославский юбилейный листок. – 1787 – 9 мая – 1887 – апрель-май. – 1887. – № 4 – С. 35–36.

Мал. 8. Мармуровий хрест з вирізьбленим написом, встановлений на місці вівтаря дерев'яного Свято-Успенського храму. Фото поч. XX ст.

На хресті було розміщено напис: «1796 года Августа 31 дня на сем месте основана была деревянная Успенская церковь, которая в 1852 г. по ветхости своей упразднена. На свинцовой доске, найденной под жертвенником церкви и хранящейся во вновь устроенной Успенской о сем событии упомянуто так: Во имя Отца и Сына и Святаго Духа Аминь Основана сия церковь в губер: г. Екатеринославе. Во славу Великого Бога и Спаса нашего Иисуса Христа. В честь и пам'ять Успения Пресвятыя Богородицы; при державе Благочистив. Самодер. Великой Государыни Императрицы Екатерины Алексеевны втор; Благосл: Преосв: Гавриила Митрополита Екатеринославского и Херсонеса Таврического, иждивением Государств: а сторон: благопеч: Его Высокопрев: Гос: Генерал Поручика Правителя

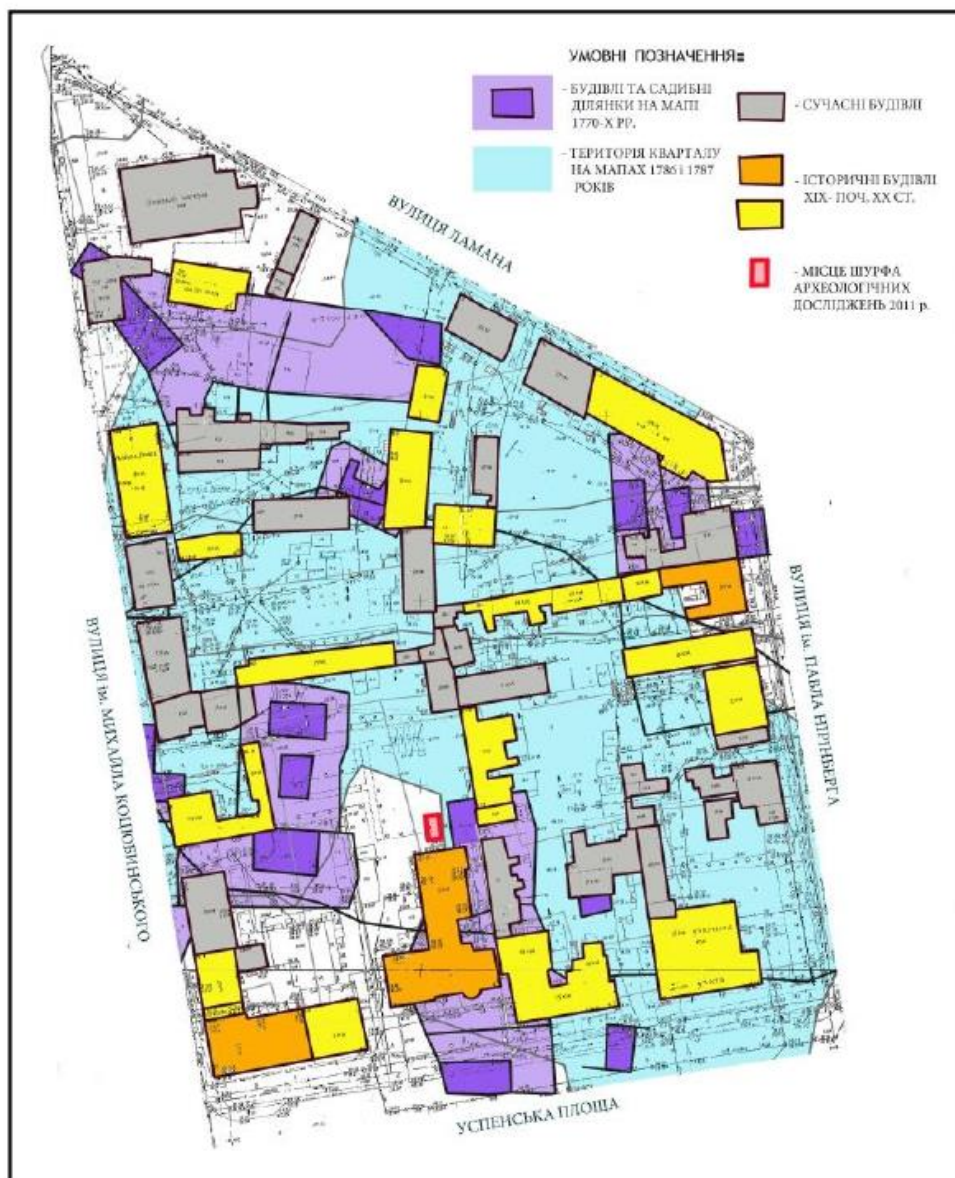
Екатеринославского наместни: и разн: орден: Кавалера Иосифа Ивановича Хорвата 1796 г. месяца Августа 31 д. в день Празднования положення честнаго пояса Пресвятыя Богородицы Церемонию совершал Соборне Священник Герасим Мартынов. За совершенною ветхостию бывши на сем месте деревянной церкви, по Указу Святейшего Правительствующего Синода от 31 Мая 1838 г., заложенная вблизи оной, новая каменная церковь во имя Успения Божия Матери церков Июня 18 дня 1839 года, которая потом старанием и вождивением прихожан постройкою окончена в 1850 году и соборне освячена того же года Ноября 26 дня. По Благословению Преосвященнейшего Инокентия Епископа Екатеринославского и Таврического Ректором Семинарии Архимандритом Иоанном совместно с священнослужителями Успенской церкви».

Місце колишньої Половиці відіграло значну роль у житті Катеринослава. На час затвердження генплану Гесте, місце будівництва кафедрального собору ще не було остаточно узгодженим. Дискусії про це відбувалися починаючи з 1806 р. Місцева церковна влада ставила питання про його влаштування на теренах поблизу дерев'яного Свято-Успенського собору, оскільки в той час тут існував центр міста з громадськими будівлями та розвиненою міською інфраструктурою. Лише наказом Миколи I від 1829 р., було постановлено, що храм зведуть на місці первинної закладки 1787 р.

Наприкінці 1840–1850-х рр. продовжує формуватися Успенська площа, на ній виникає потужна кам'яна доміканта. Отримали подальший розвиток промислова і складська зони Катеринослава, що простягалися вздовж Дніпра від району Каміння в напрямку Фабричної слободи – тут розміщувалися лісопильні й склади. Квартали Катеринослава ще довгий час називали Половицею. Нова містобудівна

структура видозмінювала первинні особливості забудови, вирівнювала давні напрямки і лінії шляхового сполучення, ховала в цегляні труби колишні річки. Однак, через деякі обставини вона певною мірою підкреслювала той первинний код місцевості, його унікальні риси і складові, що карбувалися в нових матеріалах, нових знаннях і нових образах. Навіть зникнувши з мап і усної мови «Половиця» завжди буде виправдовувати свою назву – вона назавжди залишиться половиною (частиною) Катеринослава-Дніпропетровська-Дніпра.

Як бачимо, на теренах низинної території, де виникла слобода Половиця, в різні часи відбувалися історико-містобудівні процеси, що відігравали суттєву роль у загальній картині історичних етапів існування міста. Тому важливо закарбувати її в сучасній свідомості, сучасному міському середовищі, в історії міста, усвідомивши всю цінність історичних теренів Половиці. Для цього слід вивчати територію колишньої Половиці, маркувати її межі не лише на папері, а й у міському просторі, популяризуючи, досліджуючи та зберігаючи. Як же зберегти те, що потрапило в зону масштабного зростання будівельних робіт? Дійсно, масштаби знищення археологічного культурного шару в центральній частині міста в межах історичного ареалу змушують замислитися тих, хто розуміється на історії міста. Забудовуються величезні площі в десятки гектарів, на місцях будівництва та господарського освоєння територій не проводиться охоронно-рятівних археологічних заходів. Відсоток місця під забудову у співвідношенні з археологічно дослідженими ділянками можна собі уявити з кресленника плану кварталу центральної частини міста, що зараз потрапив під забудову (мал. 9).

Мал. 9. План будівель і планування XVIII ст. у співвідношенні з обсягом проведених археологічних досліджень та існуючою забудовою. Кресленник автора.

В історико-архітектурному опорному розділі генерального плану міста має з'явитися зона охоронного археологічного культурного шару на теренах колишньої слободи Половиці з межами, уточненими нами в цьому виданні та відповідними режимами ви-

користання. Під час виконання будівельних робіт на теренах Половиці потрібно проводити: 1) складання історичних довідок на об'єкти; 2) розвідувальні археологічні дослідження на предмет наявності культурного шару; 3) спостереження за земляними роботами господарчих суб'єктів; 4) складання проєктів організації археологічних робіт; 5) охоронно-рятувальні археологічні розкопки.

Археологічні роботи на території Дніпра (Дніпропетровська) почалися ще в ХІХ ст. Тоді це здавалося екзотикою, але вже перші розкопки в Потьомкінському парку (сучасний парк ім. Т. Г. Шевченка) та в інших місцях показали, що на території Дніпра є цікаві археологічні об'єкти, до того ж археологія козацького часу – «пізня» археологія, яка нині переживає період становлення, дає масу цікавих деталей для відтворення ранньої історії міста. Фахівці-археологи в історичному ядрі міста могли б проводити різнопланові охоронно-рятувальні заходи (від археологічного нагляду за земляними роботами і розвідувального шурфування до масштабних розкопок). Але ці заходи не проводяться, а ті, що відбувалися в ХХ і на початку ХХІ ст. охоплюють менше ніж 1% від площі, яка забудовується і підпадає під освоєння. Розкопки, які можна проводити в історичній частині міста, можуть поповнити джерелознавчу базу ранньої історії Дніпра.

Найбільш ранні матеріали, які можна отримані при дослідженні в низинній частині Дніпра на території легендарної Половиці – первісному ядрі міста, перші згадки про яку маємо з 1740 р., можуть пролити світло на невідомі сторінки становлення міста та існування козацької слободи періоду останнього «агарянського нападу» на землі Південної України. В результаті проведення можливих аварійно-рятувальних роз-

копок у районі Успенської площі, Успенського скверу і навколишньої території колишньої слободи Половиці можуть бути виявлені ділянки похованого ґрунту XVIII–XIX ст. із залишками дерев'яних, глинобитних і кам'яних конструкцій, характерних для історичної частини населеного пункту часів активного дерев'яного та глинобитного будівництва. Дослідження також можуть проводитися на ділянках, розташованих на значній відстані від початкового центру міста і слободи Половиці, пов'язаних із виникненням та існуванням історичних об'єктів, відомих за архівними даними (храми, фабрики, споруди, некрополі, палаци, укріплення тощо). Добре відомі знахідки в інших місцях відкриття горизонту дерев'яної та глинобитної забудови середини XVIII ст., датованого монетами, на території кварталів згадуваних в архівних джерелах лише з середини XIX ст.

Тільки численні розвідувальні шурфи в центральному районі могли б дозволити поступово відтворювати складну картину нерівномірного складання міської території, виявляти ділянки шарів XVII–XVIII ст., простежувати раніше невідомі архітектурні деталі відомих існуючих і не збережених будівель. Отримані результати можуть дати цікаві матеріали для археологічних та історичних спостережень. Наша попередня реконструкція цього району періоду козацької доби дозволить достовірніше окреслити на місцевості межі поселення, може навіть більш ранніх гнізд поселень. Частина археологічних досліджень може бути пов'язана з проведенням реставраційних робіт. Адже багато інформації можна отримати про окремі історичні об'єкти міста: місце розташування втрачених корпусів, фіксацію потужності культурного шару і конструктивних особливостей фундаментних частин будівель.

У центральній частині міста можна за допомогою археології визначити історичне місце розташування річок, струмків, мостів через них (залишки паль і стовпів), визначити кількість будівельних горизонтів і отримати велику колекцію предметів матеріальної культури XVIII–XIX ст. і більш ранніх періодів. Збереження, виявлення і вивчення цих пам'яток є першочерговим завданням при господарському освоєнні території історичного ареалу міста Дніпра. В межах проведеного будівництва в центрі міста складається ситуація, при якій, з одного боку, будівельні роботи загрожують існуванню археологічних об'єктів, з іншого – виникає унікальна можливість поглиблено вивчати археологічні шари й історію міста в цілому. На жаль, будівельні роботи проводяться без залучення археологів.

Доцільним вважаємо розпочати великий багаторічний проєкт «Пізнання козацької Половиці», призначений для дніпровських і українських студентів та молоді, що бажають взяти участь в археологічних експедиціях на території майбутніх новобудов у Дніпрі. В межах цього проєкту можна розробити програму археологічних досліджень, проведення розкопок і здійснення наукового керівництва волонтерами. До участі в проєкті доцільно запросити археологічні організації міста та країни.

З 2020 по 2025 рік варто було б провести серію розвідок по територіях проєктованих будівель і споруд, повністю вивчити виявлені археологічні об'єкти, що потрапляють в зону будівництва. Результати польових сезонів проєкту можна висвітлювати в ЗМІ. З доповідями про підсумки сезону можна виступати на міжнародних і вітчизняних конференціях, інформацію про підсумки робіт публікувати в спеціальному

збірнику. Колекція предметів, виявлених і зібраних на розкопках у центрі міста, може лягти в основу музею міської історії.

Половиця може повернутися з забуття, однак це не так вже й просто здійснити.

Історія поселення козацької доби викладена до ювілею церкви на честь апостолів Петра і Павла. З нагоди 220-річчя його будівництва в даному бібліографічному виданні вміщено інформацію з надією на розуміння парафіян Свято-Успенського храму і мешканців міста, які мусять дбати не лише про існуючий храм, а й пам'ятати про храми, що існували на теренах міста і не збереглися до нашого часу. Поважати історію і берегти не лише свою святиню, а й навколишні історичні терени. Мешканцям Дніпра і гостям, які цікавляться історією краю, варто замислитися над сучасними змінами в міському середовищі, оскільки збереження рідної історії та культурної спадщини – то наша загальна справа і залежно від того, наскільки глибоко ми розуміємо цінність і неповторність нашої історії, залежатиме рівень збереження історичного міста під назвою Дніпро. Видання стане в пригоді при організації екскурсій, останнім часом дуже популярних серед мешканців міста.

*Олександр Харлан,
канд. архітектури, доцент ПДАБА,
завідуючий відділом збереження та популяризації
культурної спадщини південно-східного регіону
Українського державного інституту культурної
спадщини Міністерства культури України.*

**Топоніміка місцевості
на території колишньої слободи Половиці
та низинної частини Катеринослава II
і Дніпропетровська за джерелами
кінця XVIII – кінця XX ст.**

За допомогою картографічних і писемних джерел XVIII–XX ст. ми зобразили топографію та топоніміку дослідженого місця на мапі Дніпра. В різні часи одні й ті ж об'єкти отримували різні назви (найбільше назв було зібрано для трьох стародавніх балок центральної частини Дніпра).

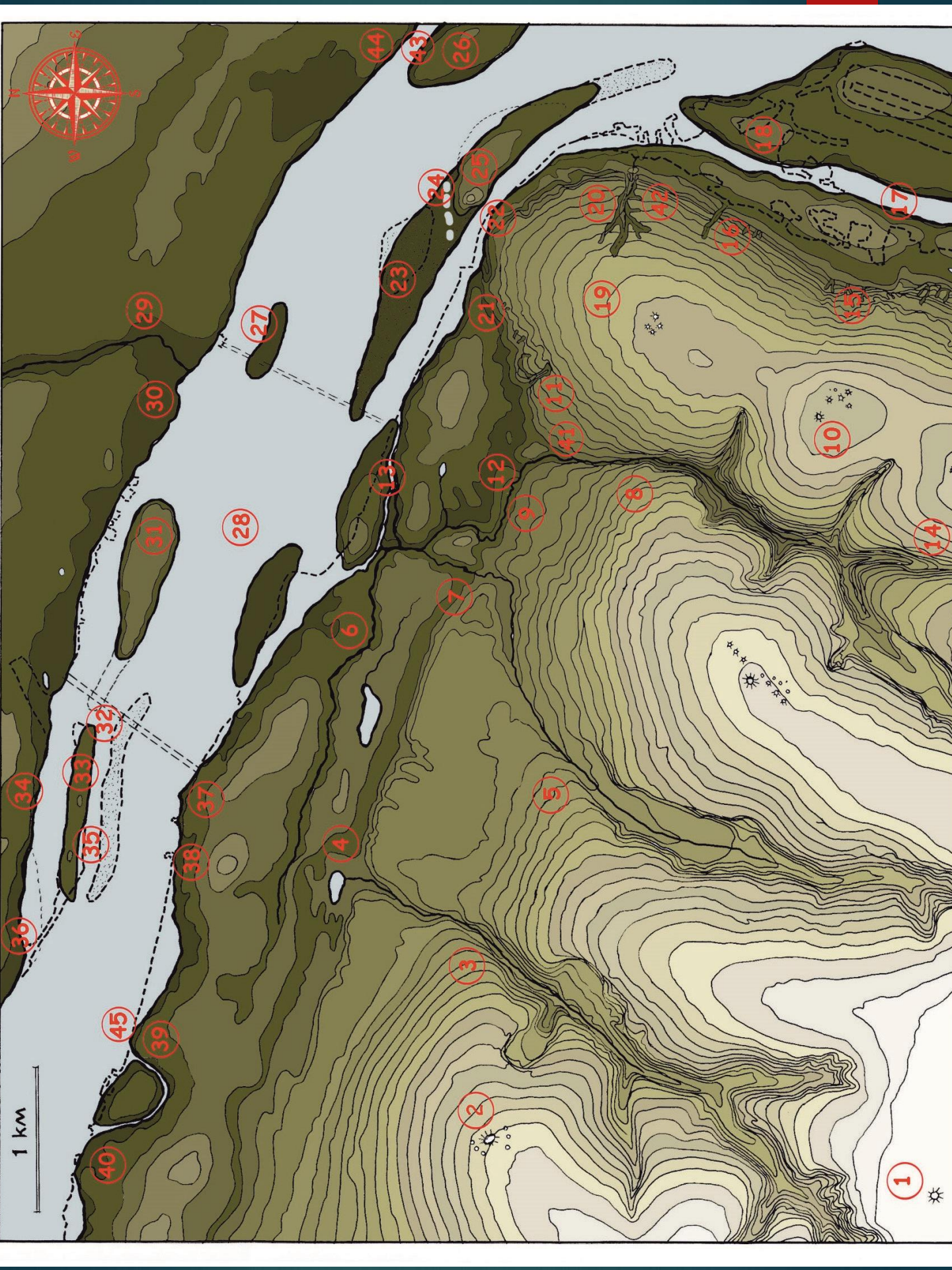
Топонімічна схема місцевості центру міста Дніпро, де виникла й існувала слобода Половиця, а потім з'явився Катеринослав II (рельєф місцевості реконструйовано на основі сучасної топоніміки, послідовність варіантів топонімів – за хронологічним принципом, схема на останній сторінці обкладинки).

1. Могила Рясна (сер. XIX ст.);
2. Могила Довга (др. пол. XIX ст.);
3. Балка Крутенька (1779 р.), Яр Сухий (1790 р.), Яр Сухий (1806 р.), Бобирева балка (пер. пол. XIX ст.), Балка Лікарська (др. пол. XIX р.), Аптекарьська балка (1885 р.);
4. Озерка (XIX ст.);
5. Сухий байрак (1779 р.), Балка Кленова, Байрак Кленовий (1790 р.), Яр Кленовий (1806 р.), Войцехова балка (пер. пол. XIX ст.), Фабрична балка (др. пол. XIX ст.), Балка Монастирська (XIX ст.), Рибаківська балка (1902–1903 рр.), Запорізька балка (1920-ті рр.);
6. Річка Половиця 1 (кін. XVIII ст.);
7. Річка Половиця 2 (кін. XVIII ст.);

8. Яр Довгий (1779 р.), Байрак Довгий (1790 р.), Яр Довгий (1806 р.), Жандармська балка (др. пол. XIX ст.), Казначейська балка (кін. XIX ст.), Красноповстанська балка (1920-ті рр.);
9. Річка Жабокряч, або Жабокряк (XIX ст.), річка Половиця-Друга (XIX ст.);
10. Розкопана могила (1910 р.);
11. Невінчана балка (XIX ст.);
12. Дубовий ліс (кін. XVIII – поч. XIX ст.);
13. Річище (кін. XVIII ст.);
14. Яр Бардадима (1790 р.);
15. Слобода Мандриківка (1790-ті рр.), передмістя Мандриківка (XIX ст.);
16. Мандриківський спуск (1910 р.);
17. Дніпровська протока (1790 р.), Старий Дніпро (др. пол. XIX ст.);
18. Острів Становий (1697, 1780, 1786 рр., др. пол. XIX ст.), Міські шелюги (1898 р.), Острів Воронцовський (1894), Острів Стáруха (1910 р.), Острів Прозоровський (XX ст.);
19. Гора Соборна (XIX ст.);
20. Провалля (1834 р.), Водопійниця (1835 р.), Обвали (1910 р.);
21. Передмістя Каміння (1887 р.);
22. Кам'яна гряда (XIX ст.);
23. Чортів острів (1780 р.), Острів Попов (1886 р.), Чортів острів (1890 р.), Попова коса (1894 р.);
24. Забора Архіерейська (1894 р.);
25. Монастирка (XII ст.), Сад публічний (1786 р.), Бураковський острів (1786 р.), острів Потьомкіна (поч. XIX ст.),

- Богомолівський і Монастирський (1898 р.), Комсомольський (з 1926 р. по 2015 р.), Монастирський (з 2015 р.);
26. Шевський острів (1894 р.);
 27. Острів Попова Коса (XIX ст.);
 28. Річка Дніпро;
 29. Болото Гнилокиш (1792 р.), Річка Гнилокиш (XIX ст.);
 30. Оступ (1887 р.);
 31. Острів Самовля (1786 р.), Острів Зелений (сер. XX ст.);
 32. Гряда Цесаревича (кін. XX ст.);
 33. Острів ім. Кірова і затока ім. Кірова (сер. XX ст.), півострів Файнберга (кін. XX ст.);
 34. Амурська гряда (сер. XX ст.);
 35. Амурська протока, або протока Амур (поч. XX ст.);
 36. Беркова забора (сер. XX ст.);
 37. Нижньодніпровська гряда (сер. XX ст.);
 38. Забора Трояни (сер. XX ст.);
 39. Перекат Дніпровський (сер. XX ст.);
 40. Перекат Новокайдацький (сер. XX ст.);
 41. Провалля (сер. XIX ст.);
 42. Архієрейське місце (1885 р., 1910 р.);
 43. Протока Шевська (1786 р.);
 44. Кривець (1786 р.);
 45. Забора Залізна (сер. XX ст.).

1 km

1 *